

BEKTAŞİ FIKRALARININ “UYUMSUZLUK KURAMI” BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Analysis of Jokes of Bektashi within the Context of “Incongruity Theory”

Müzeyyen SAĞLAM*

ÖZ

Kısa, nükteli hikâyecik anlamına gelen ve insanlar üzerinde gülme etkisi gösteren türlerden biri *fikradır*. Fıkralar kısa ve özlü yazılar olmalarına rağmen geniş bir inceleme alanına konu olmuştur. “Gülme” ve “mizah” da bu inceleme alanlarından biridir. Bu çalışmada, temel gülme kuramlarından biri olan *Uyumsuzluk Kuramı*, *Bektaşî fıkralarına* uygulanmıştır. Bektaşî fıkralarında gülmeye neden olan zıtlık ve aykırılıklara neyin sebep olduğu sorusuna Uyumsuzluk Kuramı vasıtasıyla cevap aranmış ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Uyumsuzluk Kuramının temeli insanların beklentilerine uymayan bir durum karşısında verdiği tepkiye dayanır. Bektaşî fıkralarında gülmeye neden olan temel nokta umulan ve bulunan arasındaki uyumsuzluktur. Bektaşî fıkralarındaki Bektaşî tipi Türk şehir kültürünün yarattığı bir tiptir. Toplum, eleştirmek istediği, beğenmediği fakat söyleyemediği şeyleri bu tip üzerinden dile getirir. Bektaşî tipinin toplumda var olan genel ahlak kurallarına karşı çıkışı ve bu kurallara uygun hareket etmeyişi çatışma yaratır. Bektaşî fıkralarındaki bu uyumsuzluk ve karşıtlıkların, insanların gülme mekanizmasını harekete geçirdiği saptanmıştır. Zaten Bektaşî tipi Allah’la senli benli konuşması, dini kendine göre algılaması ve yorumlaması, giyinişi, yaşayışı kısacası her şeyiyle başlı başına bir uyumsuzluk kaynağıdır. Uyumsuzluk Kuramında da temel olan insanların fikranın sonunda beklediği sonuca varması değil bunun tam tersine hiç beklemediği, sürpriz bir sonla karşılaşmasıdır. Sürpriz son okuyucunun/dinleyicinin algısında beklenmedik bir değişikliğe yol açar ve onun gülmelerini sağlar.

Anahtar Kelimeler

Uyumsuzluk Kuramı, Bektaşî fıkraları, Bektaşî tipi, mizah, gülme.

ABSTRACT

One of the types which means a short humoristic story and makes people laugh is the *joke*. Even though jokes are short and simple writings, they are the subject of a wide analysis area. “Laughter” and “humor” are one of these analysis areas. One of the basic theories of comedy, the *incongruity theory* was applied in the *jokes of Bektashi*. An answer to the question what is the reason of contrast and contradiction that causes humor in Bektashi jokes is sought with the incongruity theory and it is reached to some results. The incongruity theory is based on the reaction of people against a situation which does not meet their expectations. The essential point causing humor in Bektashi jokes is the incongruity between the expected and encountered situation. The Bektashi character in Bektashi jokes was created by Turkish city culture. By means of this character, the society express what it wants to criticize, does not like but could not say. The opposition of Bektashi character to the existing public decencies and violation of these norms create a conflict. It has been found that this incongruity and contrast in Bektashi jokes stimulate the humor mechanism of people. Bektashi characters of themselves are incongruity sources because they commune with the God, perceive and interpret the religion in their own way and have a different mode of dressing, lifestyle, etc. The basis of incongruity theory is that people encounter with an unexpected and surprise end, not that they reach an expected result at the end of the story. A surprise end leads to an unexpected change in the perception of the reader/listener and to his laughter.

Key Words

The Incongruity Theory, Bektashi Jokes, Bektashi character, humor, laughing.

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, muzeyyen.saglam@bilkent.edu.tr

Başlangıçta Gülme vardı.

Berry Sanders

Giriş:

Gülme, sıradan gibi görünen fakat düşünme gibi yalnızca insana mahsus bir durumdur. Bu durumun ortaya çıkabilmesi için insanın fiziksel ve zihinsel olarak belli bir olgunluğa erişmesi gerekir. Belirli bir fiziksel ve zihinsel olgunluğa erişen insan neye gülüp neye gülmeyeceğine kendi karar vermeye başlar. Karar verme mekanizmasının harekete geçmesi, bireyin sosyal ve kültürel algılarına göre şekillenir. Algı farklılıklarıyla birlikte içinde bulunulan zaman, ortam, yaş, cinsiyet, sosyal statü ve daha birçok nedene bağlı olarak gülme durumunun değiştiği de söylenebilir. Her bireyde farklılık gösteren bu bağımsız değişkenler, ne tip durumların gülmeye neden olacağıyla ilgili bir muammayı ortaya çıkarır. İnsanlık tarihinin erken dönemlerinden bu yana din, felsefe, sosyoloji, psikoloji, siyaset, halkbilimi ve tıp gibi değişik alanlarda çalışan araştırmacılar bu muammayı çözmekle uğraşmışlardır. Bu durumun arkasında yatan sır perdesinin aralanmasıyla, gülmeye neden olan faktörlerin fizyolojik ve sosyo-kültürel faktörler olarak ayrılması kaçınılmazdır. Yukarıda da bahsedilen sosyo-kültürel faktörler, zaman içinde gülmenin ve mizahın altında yatanların sistemleştirilmesiyle gülme/mizah kuramlarını ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada, öncelikle gülme ve mizah kavramları üzerinde durulacaktır. Terim ve kavram olarak gülmenin ne anlama geldiği, kimlere ne gibi durumlarda ve niçin güldüğü açıklanmaya çalışılacaktır. Mizahın ve toplumdaki işlevinin ne olduğuna de-

ğinilecektir. Daha sonra gülme/mizah kuramlarının ortaya çıkışı ve Uyum-suzluk Kuramı ele alınarak; şehir kültürünün ürettiği Bektaşî fıkraları bu kuram çerçevesinde incelenecektir.

Gülme(me) Problemi:

John Morreall, *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı çalışmasının önsözünde korku ve endişe gibi olumsuz duygularla ilgili birçok şey yazılıp çizilirken; gülme gibi olumlu bir duygunun akademik çevrelerce uzun bir süre ciddiye alınmadığına değinmiştir (1997: 1). Oysa korku ve endişe kadar gülmenin altında yatan nedenler de oldukça ilgi çekicidir. “Gülme” kavramı insana komikliği, muzipliği, şakayı, eğlenmeyi çağrıştırdığından belki de onca zaman dikkate alınmamıştır. Ayrıca Tanrı'nın çatık kaşlı, asık suratlı ve ciddi olduğunun düşünülmesi, çok gülen insanların toplum tarafından hoş görülmemesi gibi nedenler “neden güleriz” sorusunun uzunca bir süre cevaplanmamasına neden olmuştur.

Morreall'in belirttiği gibi gülme kavramı uzun bir süre akademik çevrelerce dikkate alınmamasına rağmen gülmenin tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Barry Sanders, *Kahkahanın Zaferi* adlı çalışmasında, MÖ üçüncü yüzyılda yazılmış Mısır papirüsüne göre dünyanın gülme üzerine kurulduğunu belirtmiştir (2001: 17). Günümüze gelene kadar akademik çevrelerce “gülme” kavramı ciddiye alınmazken –MÖ üçüncü yüzyılda dahi- “gülmeyi ciddiye alan” toplumlar da vardı. Bu nedenle gülmenin bugünkü dar anlamıyla sadece eğlenmenin, sevinmenin göstergesi olmadığını aynı zamanda – günümüzde geçerli olmasa da- “kutsal” bir boyutunun olduğunu ve incelenmesinin gerektiğini söylemekte fayda var.

İnsanların gün boyunca ne gibi sebeplerle güldüklerini anlamak için öncelikle nelere gülmediklerini incelemek gerekir. Allen Klein, *Mizahın İyi-leştirici Gücü* adlı çalışmasında insanların utanma, acı, kızgınlık, reddetme, üzüntü, anksiyete, korku, eleştiri ve daha birçok nedenden dolayı gülmediklerini dile getirmiştir (1989: 36). İnsanların gülmeme nedenlerine bakıldığında bunların daha çok psikolojik ve toplumsal baskılardan kaynaklandığı görülmektedir. Bu nedenle insanların “ciddiye alınmamak” kaygısının gülmeyi engelleyen en önemli faktörlerden biri olduğu söylenebilir. Örneğin; “krallar, genareller, papazlar, diktatörler, şehir merkezleri, büyük meydanlar ve ana caddeler gülmez”; buna karşılık “[a]rka mahalleler, ara sokaklar, pazar yerleri, ev hanımları, pazarcular ve çocuklar güler” (Tanrıbuyurdu 2007: 104). Çünkü “havas”tan (krallar, generaller, papazlar...) olanlar önemli işlerin adamlarıdır, halk tarafından ciddiye alınmak için gülmemeleri gerekir. Fakat “avam”ın böyle kaygıları yoktur. Ama tüm bunlar, insanların gülmemesini engelleyemeyecektir.

Gülmenin *Türkçe Sözlük*'teki kelime anlamı “İnsan[nın], hoşuna veya tuhafına giden olaylar, durumlar karşısında, genellikle sesli bir biçimde duygusunu açığa vurma[sı]”dır (TDK 2012). Fakat insan sadece hoşuna ve tuhafına giden durumlarda gülmez. Sinir hastalıklarının ve histeri krizlerinin de gülmeye neden olduğu düşünüldüğünde bu durumun fizyolojik ve sosyolojik olarak incelenmesi gerekecektir. Bu nedenle gülmenin felsefi bir boyutunun da olduğunu düşünen araştırmacılar “gülmeyi, fizyolojik anlamda bir davranış ve sosyolojik açı-

dan mizahî bir duygu olarak” tanımlarlar (Eker 2009: 16). Fiziksel olarak gülme eylemi organizmayı harekete geçirir; yüzdeki değişiklik bunun göstergesidir. Bu durum bireyin eğlendiğinin fizyolojik bir belirtisidir. Fakat gülmenin altında yatan farklı nedenler de vardır. İnsanlar cezalandırmak, küçümsemek, alay etmek, onaylamak, dikkat çekmek için de gülebirlirler. Daha çok mizahın altında yatan bu durum, gülmenin sosyolojik boyutunu oluşturur. Bu nedenle gülme ve mizah arasındaki ilişkiyi daha iyi kavramak için mizahı ve mizahın toplumdaki işlevini açıklamak gerekmektedir.

Mizah Nedir Ne Değildir?

Çelişkiler üzerine kurulmuş mizah türünün, görünen ve görünmeyen arasındaki ince çizginin ürünü olduğu söylenebilir. Fakat mizahın toplumda “gülmek”le eş değer sayılması onun görünmeyen anlamının pek de farkına varılmadığının göstergesidir. Google’da “mizah” yazıp aratıldığında Wikipedia dışındaki sitelerde; komik filmler, resimler, haberler, videolar, karikatürler dışında mizahın “güldürmek”ten başka bir işlevini sorgulayan herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Bu da internet sitelerindeki mizah algısının ne kadar yüzeysel kaldığının göstergesidir.

Freud, *Fıkra ve Bilinçdışıyla Bağlantıları ve Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları* adlı yapıtlarında, mizahın doğal bir ‘savunma mekanizması’ olduğunu ileri sürer (Akt. Cebeci 2008: 57). Freud’un mizahı negatif bir kavram olan “savunma” ile açıklamasından yola çıkarak mizahın sadece “güldürmek” gibi bir amacının olmadığı aynı zamanda “düşündürmek”i; daha sert bir ifade ile “eleştirmek”i amaçladığı

söylenbilir. Bu nedenle toplumda görülen her türlü aksaklık, gelenek görenekler, sosyal adaletsizlikler, yönetici sınıfı veya din mizahın konusu olabilir. Ayrıca mizah sayesinde toplum söylemek istediği fakat dile getiremediği gerçekleri örtük bir şekilde de olsa söyleme fırsatı bulur; bir nevi otoriteye başkaldırmış olur. Otorite sadece siyasal iktidar değil; okulda öğretmen, evde baba, iş yerinde patron olabilir.

Mizah kavramı çoğu zaman “gülme” ile aynı anlamda kullanılır. Oysa Artun Avcı, “Toplumsal Eleştiri Olarak Mizah ve Gülmece” adlı makalesinde gülmenin ve mizahın çok farklı kavramlar olduğunu; gülmenin kontrol edilebilir, bedensel bir boşalma aracı; mizahın ise kişide oluşan birtakım anlama ve kavrama değişiklikleri olduğunu dile getirmiştir (2003: 81). Mizah ve gülme, farklı şeylere karşılık gelseler de birbirinden ayrı düşünülemeyecek iki kavramdır. Çünkü hem mizahın hem gülmenin sonucunda bir rahatlama, arınma, özgürleşme söz konusudur. Mizah ve gülmeye eklenebilecek bir üçüncü kavram da “fıkra”dır.

“Fıkra, bir mizah yükünü en kolay taşıyabilen, en çabuk yayılabilen bir mizah türü olarak bütün çağlarda kullanışlı bulunmuştur” (Öngören 1998: 35). Fıkra da tıpkı mizah gibi en olmadık konuları işlediği, açıkça söylemeyecek pek çok şeyi söylediği için bir anlamda “isyankâr” bir türdür.

Mizah ve fıkra, kültürel kimliğin oluşmasında ve aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Toplum içinde yaşanan olaylar fıkralar aracılığıyla mizahın süzgecinden geçer ve insanlara sunulur. Bu sayede katılımcıların ortak kod ve mesajları anlamlandırıldıkları sosyal bir zemin oluşur (Eker

2009: 73). Bu nedenle mizah, gülme ve fıkra insanlara düşüncelerini paylaşabilecekleri, eleştirebilecekleri, muhalif olabilecekleri “özel” ve “özgür” bir alan yaratır.

Mizahın Savunması: Mizah Kuramları ve Uyumsuzluk Kuramı

Eleştirel düşüncenin bir ürünü olarak kabul edilen mizah, bireyin ve toplumun gelişmesinde, kültürün aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca mizahın doğasında var olan “hazır cevap”lık ve “anı”lık hem yaratıcılığın hem de ifade gücünün göstergesidir. Nebi Özdemir de, “Mizah Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasreddin Hoca” adlı makalesinde mizahta eleştirel bakışın yaratıcılığı doğurduğunu ve mizahın gelişmediği toplumlarda eleştirel düşüncenin ve yaratıcılığın gelişmediğini vurgular (2010: 29). Bu durum, mizahın “gülme eylemi” dışında başka işlevlere de sahip olduğunun; kültür ve düşünce aktarımını sağlamakla birlikte, toplumsal eleştiri mekanizmasını da çalıştırdığının bir göstergesidir.

Gülme, ironi, hiciv gibi birçok durum ve türle iç içe geçmiş gibi görünen mizah sadece fizyolojik bir davranış değildir. Esnemek ya da öksürmek gibi fizyolojik bir temele oturtularak açıklanamaz (Morreall 1997: 6). Gülme'nin sadece fizyolojik bir durum olduğunu söylemek; onun psikolojik, çevresel, kültürel ve dönemselsel faktörlerden etkilendiğini göz ardı etmek olur. Bu nedenle en eski çağlardan günümüze gülmenin fizyolojik tarafının dışında kalan diğer boyutu sistemleştirilmeye ve bir kuram çerçevesinde toplanmaya çalışılmıştır. Aristo, Eflatun, Platon, Cicero gibi felsefecilerden başlayarak

21. yüzyıla gelindiğinde birçok araştırmacının (Spenser, Stanley, Dearborn, Gregory, Kimmins, Rapp, Monro, Fry, Berlyne...) bu konu üzerine kuramsal denemeler yaptığı görülecektir (Eker 2009: 133). John Morreall'ın 1. baskısını 1997 yılında yaptığı *Gülmeyi Ciddiye Almak* adlı kitabında genel mizah kuramları Üstünlük, Uyumsuzluk ve Rahatlama Kuramı olarak üç başlık altında incelenmiştir (58). Fakat Gülin Öğüt Eker'in 2009 yılında yayımladığı *İnsan, Kültür, Mizah* adlı kitabında kuramların bu üç başlıkla sınırlı kalmadığı Duygu Karmaşası Kuramı, Berlyne'in Derleyici Motivasyon Kuramı, Dilbilimsel Kuram ve Tek Yönlü Mizah Kuramı gibi farklı mizah kuramlarına da rastlanmaktadır (135-58). Mizahla ilgili birçok kuramın ortaya çıkması gülmenin tek bir kuramla açıklanamayacağını gösteresidir. Fakat bu çalışmada Bektaşî fıkraları sadece Uyumsuzluk Kuramı bağlamında incelendiği için bu kuramın oluşumuna, gelişimine ve ne anlattığına bakılacaktır.

Uyumsuzluk Kuramının fikir babası Aristo olsa da kuram, daha sonra Kant ve Schopenhauere tarafından geliştirilmiş ve James Beattie ile sistemleştirilmiştir (Eker 2009: 135-36). Kuramın oluşumunda ve gelişiminde söz sahibi olan bu üç isim, Uyumsuzluk Kuramı'na farklı bakış açılarıyla yaklaşımlar da çalışmalarından kuramın temelde "zıtlık" ve "çatışma" üzerine kurulu olduğu anlaşılacaktır. Uyumsuzluğun kelime anlamı; "Bireyin çevresel koşul ve etkenlerle bağdaşmazlığı ya da toplumsal davranış düzgülerinden ayrılma durumu"dur (TDK 2011). Bu tanımdan yola çıkarak *Uyumsuzluk Kuramı* için; beklentile-

rin boşa çıkmasından doğan şaşkınlık denilebilir. Uyumsuzluğu oluşturan asıl etken, insan zihninde kategorize edilen olayların ve durumların beklentilere ters düşmesi ve var olan kalıpların bir anda yıkılıvermesidir. Yıkılan kalıplar insanı şoka sokar, algıdaki bu sürpriz değişim gülmeye yol açar. Bu durum bir nevi "katharsis" (arınma) gibidir. Aristoteles, şiir sanatı üzerine yazdığı *Poetika* adlı eserinde katharsis kavramını edebî bir metne uygulanabileceğini söyleyen ilk kişidir. "Katharsis, trajik olayın verdiği haz ve acıma duygularından hareketle başlar, zihinsel bir üst aşamada son bulur" (Can 2006: 63). Tragedya aracılığıyla arınan birey artık önceki kişiliğine ait değildir; katharsis yeni bir "ben" yaratmıştır. Uyumsuzluk Kuramının da beklentileri yıkarak insanı şaşkınlığa uğratması ve insanın düşüncelerini yenileme durumu katharsis/arınma olarak algılanabilir.

"Gülme ikili ya da çelişkili bir duygunun dışavurumudur. Bu nedenle bir çarpınma, bir sarsılma vardır içinde" (Baudelaire 1997: 14). Çarpınma ve sarsılmanın ortaya çıkış nedeni olarak bireyin kalıplaşmış algısının yıkılması ve alışılmışın dışında bir sonuçla karşılaşmış olması söylenebilir. İkili ve çelişkili durumlar dışında gülmeye neden olan başka faktörler de vardır. Henri Bergson, *Gülme: Komiğin Anlamı Üzerinde Deneme* adlı çalışmasında "sürpriz" ve "tezat"ın da gülmeye yol açacağına değinmiştir (2006: 30). Bilinmeyen, gizemli olan insanlar için her zaman daha çekici ve şaşırtıcıdır ve buna bağlı olarak beklenmeyen bir durum karşısında verilen tepki her zaman daha fazladır. Bu durumda anılık, beklenmezlik gülmeye neden

oluyor tezine; bilinen, tahmin edilen durumların ise gülme mekanizmasını harekete geçirmeyeceği anti tez olarak öne sürülebilir. Beklenmeyen durumun yarattığı sarsıntı; beklenen, tahmin edilen durumlarda aynı etkiyi yaratmaz. Bu nedenle Uyumsuzluk Kuramında “ani”lik; buna bağlı olarak gelişen “sürpriz son” kuramın temelini oluşturmaktadır.

Uyumsuzluk Kuramının Bektaşî Fıkralarına Yansımaları

Günümüzde, sözlü kültür ürünlerinin uygulama alanı oldukça genişlemiştir. Bu duruma paralel olarak; başlangıçta sözlü kültür ürünü olarak kabul edilen ve zamanla yazıya geçirilen fıkraların da inceleme alanı çok kapsamlıdır. Fıkraları inceleme konusu yapan alanlardan biri de “gülme” ve “mizah”tır (Aça vd.). Bu çalışmanın temel problemi ise belki de en yaygın mizah açıklaması olarak alınan Uyumsuzluk Kuramının, Bektaşî fıkralarına uygulanıp uygulanamayacağı ve bu durumun nasıl sonuçlar doğuracağıdır.

Mizah ve gülme deyince akla ilk gelen türlerden biri fıkradır. Fıkra-ya güldürme, eleştiri, tepki, alay gibi bazı misyonlar yüklenmiş; fıkranın ne olduğu konusunda farklı tanımlar yapılmıştır. Dursun Yıldırım, *Türk Dünyası El Kitabı*'nda fıkrayı şöyle tanımlamıştır: “Fıkra, gerçek hayat ile bağı olan vak'aların, sosyal ve beşerî kusurları günlük yaşantımızda karşılaştığımız çarpıklıkları, gülünç durumları, tezatları eski/yeni çatışmalarını ince bir mizâh, hikemî söyleyiş, keskin bir istihza ve güçlü bir tenkid anlayışına sahip bir üslup içinde, [...] genellikle bir tipe bağlı olarak anlatan, nesir diliyle yaratılmış küçük hacimli

sözlü edebiyat kompozisyonlarından her birine verilen ad”dır (1992: 333). Bu tanımda dikkati çeken fıkraların çarpıklıklara, tezatlara, eski/yeni çatışması gibi uyumsuz, zıt durumlara dayanmasıdır.

Edebiyat-ı Cedîde'nin “Zerrâtan şümûsa kadar her güzel şey şiidir” (Tevfik Fikret 1986: 21) felsefesini “her şey fıkranın konusu olabilir” olarak tasfiye etmek mümkündür. Toplumdaki her türlü sosyal, siyasî, dinî, ekonomik, ticarî, ahlakî, hukukî mesele fıkralarda rahatlıkla işlenir. Dinî ve içtimaî hayatla ilgili meselelerin ağırlıklı olarak işlendiği fıkralar ise Bektaşî fıkralarıdır (Yıldırım 1999: 39). Bektaşî tipi çevresinde gelişen bu fıkraları belirli bir azınlığa mâl etmek, fıkraların inceleme alanını daraltmaktan başka hiçbir şey olmayacaktır. Bu fıkralar sanılanın aksine belirli bir zümrenin malı değil; Türk şehir kültürünün uzun yıllara dayanan birikiminin sonucudur.

Tipleştirme fıkralarda rastlanan en belirgin özelliktir. “Fıkraların büyük çoğunluğu belli fıkra-tiplerine bağlanarak anlatılır” (Yıldırım 1999: 33). Bektaşî fıkraları da Bektaşî tipi çevresinde gelişmiştir. Bu tip, halkın ona biçtiği role, tutum ve davranışlara göre hareket eder. Bektaşî'nin cemiyet hayatındaki en belirgin rolü, dinî ayrılıklardan doğan çatışmaları eleştirmesidir (Yıldırım 1999: 33). Fakat zamanla Bektaşî'nin rolü genişlemiş; bu tip sarayın bozuk idaresini, içtimaî hayatta görülen başka zıtlıkları ve aksaklıkları, beşerî kusur ve eksiklikleri tenkit etme görevini de üstlenmiştir (Yıldırım 1999: 34). Bu durum, Bektaşî tipini tek bir zümrenin sözcüsü olmaktan çıkarmış; toplumun genelinin ifa-

de eden bir tip hâline getirmiştir. Bu nedenle Bektaşî tipi denince dinî bir figürden çok; Nasreddin Hoca gibi bir kişilik akla gelmelidir.

Bektaşî fıkraları ani bir şekilde okuyucuyu/dinleyiciyi çarptığı, çatışma yarattığı, kalıplaşmış algıları ve değer yargılarını alt üst ettiği için Uyumsuzluk Kuramının beklenmezlik, mantıksızlık, zıtlık, aykırılık gibi ilkelerini taşımaktadır. Bu fıkraların Uyumsuzluk Kuramının bazı ilkelelerini taşıması, bu kuram çerçevesinde incelenebilirliğini ortaya koymuştur. Bu nedenle, Uyumsuzluk Kuramında ve Bektaşî fıkralarında ortaya çıkan gülme eyleminin taşıdığı ortaklıklar, fıkra metinleri üzerinden izlenmiş ve bu ortaklıkların ne gibi sonuçlar doğurduğu tartışılmıştır. Bu çalışma doğrultusunda Orhan Yorgancı'nın *Şiir Diliyle Bektaşî Fıkraları* (2010), Dursun Yıldırım'ın *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları* (1999), Günel Altındaş'ın *Ben Kıldım Oldu: Bektaşî Fıkraları* (1995), Sami Özerdim'in *Bir Don Bir Gömlek: Seçilmiş Bektaşî Fıkraları* (1985) adlı kitaplarındaki tüm fıkra metinleri incelenmiştir.

“Ait olduğu toplumun estetik duygusunun, hazır cevaplının, söz ustalığının, zekâ seviyesinin, az sözle çok anlam ifade etme yeteneğinin, naif mizah anlayışının göstergesi olan fıkralar, ‘tez’ ve ‘anti tez’ karşıtlığının üzerine kurulur” (Eker 2009: 115). Bektaşî tipinin karakteri başlı başına karşıtlıklarla örüldüğü için o, toplumun genelinden ayrılan dinî ve içtimai düşüncelere sahiptir. Bu tip yaşamıyla, giyimi kuşamıyla, dini farklı algılayışı ve yorumlayışıyla uyumsuzluğu bünyesinde barındırmaktadır. Örneğin; Bektaşî'nin “İslâm'ın şartı birdir”

demesi İslam akaitleriyle çelişen bir tutum gibi görülse de aslında “mizahın kapalı işlevi”ni yerine getirmektedir. “Başkaldırı, protesto ve tahrip etme gibi yöntemler mizahın kapalı işlevini oluşturmaktadır” (Eker 2009: 29). Bektaşî de İslâm'ın şartıyla ilgili sarsıcı ve tahrip edici bu tavrıyla dini şekilci olarak algılayanlara üstü kapalı bir eleştiri getirir.

İktidar baskısının yoğun olduğu ve bireylerden çok cemaatlerin söz sahibi olduğu toplumlarda Bektaşî tipi örtük bir protestonun sözcüsüdür. Halkın dinî veya toplumsal baskılar nedeniyle iktidara karşı dile getiremediği düşünceler bu tip aracılığıyla dile getirilir. Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ* adlı kitabında 19. yüzyıl başlarında Bektaşîlerin İstanbul nüfusunun beşte birini oluşturduğunu ve İstanbul'da oldukça yaygınlık kazandıklarını belirtmiştir (2003: 206). Bektaşîlik'in Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'da ilgi görmesi ve bu tarihin toplumsal hayatta söz sahibi olmaya başlaması Bektaşî tipinin de tanınırlığını artırmıştır. Buna bağlı olarak Bektaşî tipi çevresinde şekillenen fıkralar daha hızlı bir şekilde yayılmış ve bu tip aracılığıyla dile getirilen düşünceler, toplumsal eleştiri mekanizmasının örtük bir şekilde de olsa çalışmasını sağlamıştır.

Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa, Temel ve Bektaşî gibi tipler çevresinde kurgulanan fıkralar toplumda yanlış, eksik veya düzgün işlemeyen durumları, olayları, kurum ve kuruluşları eleştirir. Her bir fıkra tipi kendi yaratıldığı çevrenin kültürel, sosyal ve siyasal yaşamına göre şekillenir. Örneğin; Nasreddin Hoca

“imam” ve “kadı” rolleriyle fıkralara konu olurken; İncili Çavuş saray çevresini yani; padişahı ve padişahın çevresindeki ekâbiri alaylı bir şekilde eleştiren “meddah” rolüyle ortaya çıkar. Bektaşî tipine ise din işlerinde sözcülük görevi düşmüş olsa da Bektaşî'nin asıl amacı insanlığın dertlerini dile getirme ve tenkitle bulunmaktır (Boratav 1982: 318-321). Bektaşî'nin aykırı tutum, davranış ve sözlerinden kaynaklanan ve komik gibi görünen fıkraların hepsinin temelinde bir “çatışma” yatar. Wylie Sypher “komik-kahraman” olarak nitelendirilebilecek fıkra kahramanlarının topluma mücadeleye girişen, zaman zaman sabotajlar yapabilen bir figür olması gerektiğini dile getirmiştir (Akt. Cebeci 2008: 70). Nitekim Bektaşî tarikatının oluşumuna paralel olarak gelişen Bektaşî tipinin şekillendiği sosyal, siyasal ve kültürel ortam düşünüldüğünde bu tipin ortodoks-heterodoks, rind-zahid, iyi-kötü ve ahlaklı-ahlaksız gibi birçok uyumsuzluğu ortaya çıkardığı görülecektir. Bektaşî, toplumun genelinden farklı olarak abdestsiz namaz da kılar, yemek yiyerek oruç da tutar ve hatta yeri geldiğinde Allah'la ahbaplık eder ve ona şirk koşar. Bektaşî'nin yani bir diğer deyişle “komik karakter”in içinde yaşadığı dünya tutarsız ve mantıksız bir yerdir (Cebeci 2008: 70). Bu nedenle Bektaşî'den birbiriyle çelişmeyen, tekdüze ve olağan tutum, davranış ve söylemler beklemek çok da doğru olmayacaktır. Bektaşî'nin mizahî bir dil aracılığıyla yarattığı sınırları zorlayan, kalıpları kıran ve beklentileri yıkan “uyumsuz” tavrı olmasaydı bu tip üzerine kurulu fıkralar okuyucuda/dinleyicide gülme ihtiyacı doğurmazdı.

Bektaşî tipine mizah-gülme-uyumsuzluk ekseninde bakıldığında aslında bu tipin yüzeyde Tanrı'yı, dini, dinin emir ve yasaklarını hiçe saydığı görülse de Bektaşî'nin temel amacının dine körü körüne bağlananları, bağnazca toplumu yargılayanları ve kötü niyetli kişileri eleştirmek olduğu görülecektir. Bu nedenle Bektaşî'nin yaptıklarıyla ve söyledikleriyle anlatmaya çalıştığı “inkâr” değil “tenkit”tir (Boratav 1982: 318). Fakat Bektaşî'nin toplumu, düzeni, iktidarı ve dini tenkit ederkenki tavrı alışlagelmiş bir biçimde olmadığı için uyumsuzluk yaratır ve insanlar beklemedikleri bu tepki karşısında şaşırır. Leonard Feinberg, “Mizahın Sırrı” adlı makalesinde bu tarz uygunsuzluk, uyumsuzluk ve münasebetsizliklerin eğlenceyle sonuçlandığını dile getirmiştir (2010: 279). Bu nedenle Bektaşî'nin toplumun genelinden ayrılan tavrı, nükteli ve ani cevapları okuyucuyu/dinleyiciyi önce uyumsuzluklarla şaşırtır sonra ise güldürür.

Sonuç

Sonuç olarak mizah ve gülme, iç içe geçmiş iki kavramdır. Gülmenin insanlar arası ilişkilerde büyük bir rol üstlendiği kaçınılmazdır. Bu nedenle gülme için “cemaatin ortak dili” demek yanlış olmayacaktır. Gülmenin pek çok işlevi vardır; küçük bir gülümseme bir yandan sizi onaylayıp, takdir ederken bir yandan da küçümseyip, alaya alabilir. Barry Sanders, gülmenin yarattığı bu tür ikilikleri şeytanî ve meleksi olanla; olumlu ve olumsuzun bağlantısından ileri geldiğini savunur (2001: 90). Belki de gülmeyi mizaha yakınlığa taşıyan en büyük etken budur. Mizah da tıpkı gülme gibi farklı işlevlere sahiptir. “Mizahın görünen yönünü yani

bedensel tepkisini oluşturan gülmenin açık işlevini, keyif verme ve eğlendirme [...] kapalı işlevini ise, başkaldırı, protesto ve tahrip etme, yarar veya zarar verme [...] oluşturmaktadır” (Eker 2009: 29-30). Mizahın bu tip farklı işlevleri mizah kuramları aracılığıyla daha belirgin bir hâle getirilmiştir. Bu şekilde gülme ve mizahı yaratan karışıklıklar, Bektaşî fıkralarında da tespit edilmiştir. Bektaşî tipinin iktidarı, toplumu, köhnemiş ve çağa ayak uyduramamış değer yargılarını eleştirdiği fıkra metinleri protest metinlerdir. Bektaşî karakteri bir yanıyla gizli bir “protestocu” olmakla birlikte diğer yanıyla toplumun “sağduyu”sunu temsil eder. Protesto metinleri olarak görülen Bektaşî fıkraları toplumun hassasiyet gösterdiği konulara karşı geliştirdiği bakış açısıyla, yaptığı münasebet-sizliklerle, beklenmeyen çıkışlarıyla uyum ve uyumsuzluk arasındaki ince çizgiyi zorlar. Bektaşî fıkralarının bu şekilde sınırları zorlaması, çatışma yaratarak toplumun sağduyusunu harekete geçirmeye çalışması, ani ve beklenmedik bir şekilde sürpriz sonlar hazırlaması ve Bektaşî tipini ötekileştirerek yarattığı farklılık bu fıkraların Uyumsuzluk Kuramı çerçevesinde okunmasını sağlar.

KAYNAKÇA

- Aça, Mehmet ve diğer. “Fıkra”. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. 8. Baskı. Ed. M. Öcal Oğuz. Ankara: Grafiker Yayınları, 2011: 196-203.
- Altındaş, Günel. *Ben Kıldım Oldu: Bektaşî Fıkraları*. İstanbul: Seçme Kitaplar, 1995.
- Avcı, Artun. “Toplumsal Eleştiri Söylemi Olarak Mizah ve Gülmece”. *Birikim* 166 (Şubat 2003): 80-96.
- Baudelaire, Charles. *Gülmenin Özü*. Çev. İrfan Yalçın. İstanbul: İris Yayıncılık, 1997.
- Bergson, Henri Louis. *Gülme: Komüğünün Anlamı Üzerinde Deneme*. Çev. Yaşar Avuç. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2006.
- Boratav, Pertev Naili. “Bektaşî ile Bektaşî Fıkraları Üzerine”. *Folklor ve Edebiyat* 2. İstanbul: Adam Yayınları, 1982: 318-327.
- Can, Hülya. “Aristoteles’te Katharsis Kavramı”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2. (Güz 2006): 63-72.
- Cebeci, Oğuz. *Komik Edebi Türler: Parodi, Satir, İroni*. İstanbul: İthaki Yayınları, 2008.
- Eker, Gülin Öğüt. *İnsan, Kültür, Mizah*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- Feinberg, Leonard. “Mizahın Sırrı”. Çev. Ali Çelik ve F. Gül Özyazıcıoğlu Koçsoy. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar* 2. 2. Baskı. Haz. M.Öcal Oğuz ve Selcan Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2010: 279-288.
- “Gülme”. *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. 8 Kasım 2012. <<http://www.tdk.gov.tr/>>
- İnalçık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- Klein, Allen. *Mizahın İyileştirici Gücü*. Çev. Sibel Karayusuf. İstanbul: Epsilon Yayınları, 1989.
- Morreall, John. *Gülmeyi Ciddiye Almak*. Çev. Kubilay Aysever ve Şenay Soner. İstanbul: İris Yayınları, 1997.
- Öngören, Ferit. *Cumhuriyet’in 75 Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.
- Özdemir, Nebi. “Mizah, Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasreddin Hoca”. *Millî Folklor* 87 (Bahar 2010): 27-40.
- Özertim, Sami N. *Bir Don Bir Gömlek: Seçilmiş Bektaşî Fıkraları*. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1985.
- Sanders, Barry. *Kahkahamın Zaferi: Yıkıcı Olarak Gülme*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Tanrıbuyurdu, Erol. “Uyumsuzluk Kuramı” Bağlamında Sanal Ortamda Temel Fıkraları”. *Millî Folklor* 75 (Güz 2007): 104-107.
- Tevfik Fikret. “Lisân-ı Şiir”. *Dil ve Edebiyat Yazıları*. Haz. İsmail Parlatır. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987: 20-23.
- “Uyumsuzluk”. *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. 7 Aralık 2011. <<http://www.tdk.gov.tr/>>
- Yıldırım, Dursun. *Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- _____. “Fıkra”. *Türk Dünyası El Kitabı*. 3. Cilt. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.
- Yorgancı, Orhan. *Şiir Diliyle Bektaşî Fıkraları*. İstanbul: Parlıt Yayınları, 2010.